

finanszírozásának egyértelmű nyilvántartására van szükség. Ehhez az osztályozási rendszer kimunkálása folyik.

Mint már szó esett róla, a központi tudományos és szakkönyvtárak, amelyek nemcsak a könyvtári, hanem az információs rendszer tagjai is, a jövőben sem adnák fel a költségvetési alapon való működés elvét, minthogy ehhez a Kulturális és Művészeti Minisztérium – mint a könyvtárügy ágazati felügyeleti szerve – mindmáig ragaszkodik, amiért cserében az ingyenes könyvtárhasználat gyakorlata ugyancsak fennmarad. Ez azonban nem jelenti azt, hogy meghatározott szolgáltatásokért ne szedhetnének a jövőben

díjat. Mindenesetre, akár e díjakat, akár a korábban említett céltámogatásokat nézzük, a könyvtári tevékenység finanszírozásában ez az összetevő hosszabb távlatban sem lesz jelentős.

A vázolt irányban való fejlődés csak akkor startolhat, ha előtte a pályát a jogszabályok és különféle szervezeti intézkedések megtisztítják.

/GRZECZNOWSKA, A.–MOSTOWICZ, E.: Finansowanie krajowego systemu informacji. Stan obecny i perspektywy rozwoju. = Aktualne problemy informacji i dokumentacji, 33. köt. 3. sz. 1988. p. 6–13./

(Futala Tibor)

A kereskedelmi dokumentumellátó szolgáltatások a könyvtárközi kölcsönzésben

Az 1970-es évek kezdetétől a könyvtárak egyre több külső forrásból tudják beszerezni az állományukból hiányzó dokumentumokat használók számára. A hagyományos könyvtárközi kölcsönzés mellett igénybe vehetik a könyvtáron kívüli dokumentumellátó szolgáltatásokat is [1].

A gyorsmászoló berendezések elterjedése következtében ma már helyesebb dokumentumellátásról beszélni, mint könyvtárközi kölcsönzésről a hagyományos értelemben. Ezért érdemes megvizsgálni a könyvtárközi kölcsönzés és a kereskedelmi ügynökségek által nyújtott dokumentumellátó szolgáltatások egymáshoz való viszonyát.

A könyvtárközi kölcsönzés

A könyvtárközi kölcsönzés mértéke évről évre emelkedik, azonban a növekedés mértékére vonatkozó vélemények eltérőek. Egy felmérés szerint, amely 1974 és 1983 között vizsgálta 88 egyetemi könyvtár adatait, a könyvtárközi kölcsönzés keretében kért fotomásolatok éves növekedése 3,1%, az adottaké 5,5% volt [2].

Egy másik tanulmány becslése szerint az 1980-as évek elején mintegy évi 20–25 milliós könyvtárközi kölcsönzési forgalmat bonyolítottak le az amerikai könyvtárak [3]. Az OCLC Interlibrary Loan (ILL) alrendszerét 1979-ben vezették be, húsz hónappal később pedig már a milliomodik könyvtárközi kölcsönzési műveletet regisztrálták; az 1980-as évek második felében már 4 hónap alatt érik el ezt a mennyiséget [4]. A legtöbb mutató szerint a hagyományos könyvtárközi kölcsönzés egyenletesen növekszik. Az elmúlt két évtizedben csökkent a könyvtárak vásárlóereje; ez is közrejátszott a könyvtárközi kölcsönzés fokozódó igénybevételében.

Az online bibliográfiai hálózatok megjelenése a használók számára megkönnyítette, hogy ne csak az általuk közvetlenül használt könyvtárak állományát vegyék igénybe.

Kereskedelmi dokumentumellátó szolgálatok

Ugyancsak az 1970-es évek elejétől léptek színre a kereskedelmi dokumentumellátók, melyeknek két típusa ismeretes: azok, akik egy meglévő gyűjteményre alapozzák szolgáltatásaikat; azok, akik a dokumentumokat felkutatják a különböző forrásokban és továbbítják őket (ez utóbbiakat gyakran nevezik információs ügynököknek). Általában nem az eredeti dokumentumot, hanem a másolatát adják megrendelőik kezébe.

1985-ben már 240 ilyen dokumentumellátót regisztráltak [5]. Sok cég a dokumentumok különleges típusaira specializálja szolgáltatásait (szabványok, szabadalmak stb.), többségük azonban mindenfajta dokumentum szállítást vállalja.

Járulékos szolgáltatásként jelentkeznek a dokumentumellátás egy-egy információs szolgáltatás mellett; ilyenkor az ellátás a dokumentumok meghatározott körére vonatkozik. Például a *Chemical Abstracts Service Document Delivery Service* (CASDDS) az általa feldolgozott eredeti dokumentumokról készít fotomásolatokat, s a kérések 96%-át 24 órán belül teljesíti 14–16 dolláros átlagáron. Az *Institute for Scientific Information* (ISI) dokumentumellátó szolgálata a cég különböző online adatbázisaiban található folyóirat-cikkekről szállít másolatokat 24–28 órán belül, átlagosan 8 dollárért. Az *University Microfilms International Article Clearinghouse* (UMIAC) több mint 10 000 folyóirattól készít másolatokat clikkenként 5,50–7,50 dollárért, 48 órán belül.

Más dokumentumellátó szolgálatok nem kötődnek egy adott gyűjteményhez, hanem számos nagy könyvtár állományára támaszkodnak. Esetünkben a dokumentumellátás többnyire egy-egy téma komplex információs feldolgozására vonatkozó megrendelés elemeként jelentkezik [6].

Magánkezdeményezések mellett több vállalkozó szellemű könyvtárat is találunk közöttük. Néhány példa: a Pergamon kiadó *Information on Demand*

részlege, a *British Library Document Supply Centre* (BLDSC), a *Michigan Information Transfer Source* (MITS), amely a Michigani Egyetem Könyvtárában működik.

A kereskedelmi dokumentumellátó szolgálatok használata a könyvtárakban

Az ún. teljes információellátó ügynökségek többségét olyan vállalkozó szellemű könyvtárosok létesítették, akik a szakemberek információellátásában fennálló hiányokat kívánták betölteni.

Szolgáltatásaikat elsősorban a kisebb vállalati, intézményi stb. szakkönyvtárak vették igénybe, mert számukra előnyösebbnek – gyorsabbnak – bizonyult a dokumentumok megvásárlása, mint a különféle gyűjtési kooperációkban való részvétel és a könyvtárközi kölcsönzés. Egy felsőoktatási és vállalati könyvtárosok körében lefolytatott vizsgálat [7] szerint bár mindkét csoport nagy súlyt helyezett a dokumentumszolgáltatás gyorsaságára, az utóbbiak különös fontosságot tulajdonítanak annak, hogy a kért dokumentum minél előbb a használó asztalára kerüljön. Ezért is tartják bonyolultnak a könyvtárközi kölcsönzés megkívánta nyilvántartásokat, s szívesebben fordulnak a kereskedelmi ügynökségekhez telefonon, online kapcsolattal vagy elektronikus posta útján. Megértőbbek a szerzői jog kérdéseit illetően is: készek hozzájárulást adni ahhoz, hogy a másolat ára foglalja magába az elsődleges kiadónak fizetendő összeget. Általában a vállalati könyvtárosok szabadabbak annak megválasztásában, milyen úton szerzik be a szükséges dokumentumokat. Ha viszont a gyorsaság ugyanolyan súlyú tényező a felőktatási könyvtárak használói számára is, akkor kérdés, indokolt-e könyvtárakban, hogy az ingyenes ellátás hagyományaiból kiindulva a könyvtárközi kölcsönzésre korlátozzák a beszerzés csatornáit? A hosszas várakozás vajon nem kerül-e pénzébe a használónak?

Kereskedelmi szolgáltatások a gyűjtési kooperáció közegében

Az Egyesült Államokban a dokumentumok megosztott beszerzését és feldolgozását végző hálózatok helyi, területi és országos szinten működnek, főként felsőoktatási, orvostudományi és közművelődési könyvtárak részvételével. A vállalati és intézményi könyvtárak kisebbségben vannak a tagkönyvtárak között. Ez utóbbiak fenntartói nem sokat tudnak az OCLC-ről, a MARC-ról, a könyvtárközi kölcsönzésről, viszont annál jobban megértik a piaci és gazdasági szabályozók szerint működő információellátást [8].

A megközelítés lényeges eltérései ellenére a könyvtárközi kölcsönzés és a kereskedelmi dokumentumellátás közötti határok elmosódóban vannak.

Napjainkban a szükséges dokumentumok az OCLC könyvtárközi kölcsönzési arendszerén révén – könyvtárközi kölcsönzés helyett – megrendelhetők a BLDSC-től és az UMIAC-tól is, a legtöbb ilyen megrendelés a vállalati könyvtáraktól származik.

A kereskedelmi szolgáltatásokkal egyre inkább élnek a felsőoktatási könyvtárak is, miután a kéréseket lényegesen gyorsabban, bár drágábban teljesítik más könyvtáraknál. A könyvtárosok mindinkább tudatában vannak a dokumentumbeszerzési források változatosságának, s különösen bizonyos dokumentumtípusokat fokozott mértékben szereznek be kereskedelmi ügynökségektől [9].

Gazdasági kérdések – térítés és ingyenesség

Ha nem áll rendelkezésre a szükséges bibliográfiai apparátus és a szakértelem, a könyvtárközi kölcsönzés könnyen drágábbnak mutatkozhat, mint maguknak a folyóiratoknak az előfizetése. Nem szabad elfeledni azt sem, hogy a dokumentumellátásnak közvetlen (pl. a dokumentum ára) és közvetett költségei (rezsi stb.) vannak. A kérdés tehát nem az, hogy ingyenes-e vagy térítéses az ellátás, hanem az, hogy ki viseli a költségeket: a könyvtár fenntartója vagy használója?

A közelmúltban készült tanulmányok [10, 11, 12, 13] megpróbálták kiszámítani a könyvtárközi kölcsönzés közvetlen és közvetett költségeit (1. táblázat).

1. táblázat

A könyvtárközi kölcsönzési műveletek költségei USD-ban

Év	Kölcsönvételi	Kölcsönadási költség (dollárban)	Teljes
1985	4,25	6,93	11,18
1981	10,69	6,23	16,92
1981	11,60	8,40	20,00
1977	10,02	7,27	17,29
Átlagos költség	9,14	7,21	16,35

Az Egyesült Államok könyvtárai által egy évben lebonyolított 25 millió könyvtárközi kölcsönzési művelet költsége ezek szerint 300–400 millió dollár. A sokféle bibliográfiai adatbázis megjelenése és az online kutatási lehetőségek csökkentették az azonosítási és lelőhely-megállapítási költségeket, a kölcsönadás költségei azonban nem csökkentek lényegesen.

A kereskedelmi dokumentumellátó szolgáltatásokat számosan kritizálják azért, hogy a könnyebben teljesíthető kéréseket vállalják, s a többi a könyvtárközi kölcsönzésre hagyják. E kritikák azonban nagymértékben függnek az adott könyvtár állományától, s ezért sok szubjektív elemet tartalmaznak. Tény az, hogy például amióta az UMIAC a cikk-másolatokat átlag 4–10 dollárért adja, ez kevesebbe kerül, mint könyvtárközi kölcsönzés révén beszerezni a dokumentumot. Akár a manuális, akár a számítógépes könyvtárközi kölcsönzés költséges és komplikált szolgáltatás: a postai megrendelések teljesítése relatíve magas ráfordításokat igényel [14].

Az új technológia, a könyvtárközi kölcsönzés és a kereskedelem

Ha egy kereskedelmi vállalkozás egy új terméket kíván a könyvtárak számára kifejleszteni, magas költségekkel és kemény versenyfeltételekkel kell számolnia. A műveleteket nem könnyű automatizálni, a szoftverfejlesztési és karbantartási költségek magasak. És bár a piac széles körű, nem valószínű, hogy egy-egy terméknek sok fogyasztója lesz. Számolnia kell azzal a sajátos versenytárral is, amit a könyvtárak közti együttműködés jelent. Ezért a kereskedelmi ellátónak jobb, gyorsabb, rugalmasabb szolgáltatásokat kell ajánlania, ráadásul rendkívül versenyképes áron [15].

Az elmúlt évtized technológiai fejlődésének főbb eredményei a következők:

- ▶ az OCLC bevezette a könyvtárközi kölcsönzési alrendszert;
- ▶ a legfontosabb kereskedelmi online szolgáltatások (BRS, DIALOG, SDC) bevezették az automatikus dokumentumrendelést is;
- ▶ több regionális könyvtárközi kölcsönzési rendszer megkísérelte a távmásoló szolgáltatás bevezetését, és az utóbbi két évben a kereskedelmi dokumentumellátók is lehetővé teszik a telefakszimile szolgáltatás igénybevételét;
- ▶ teljes szövegű, online és optikai lemezes adatbázisok jelentek meg, amelyek függetlenek a könyvtárközi együttműködési köröktől;
- ▶ érdekes, bár nem túl nagy jelentőségű fejleményt jelentenek a könyvtárközi kölcsönzés számára készített szoftverek.

A technológia fejlődésében sokat ígérőnek tűnik a két vagy több technológia kombinációján alapuló, integrált munkaállomások létesítése. Az *Information Delivery Module* (IDM) prototípusát a UMI fejlesztette ki a helyi és a külső, távoli dokumentumbázisokban való keresésre, integrálva az információkeresés, a megrendelés és dokumentumellátás funkcióját, s lehetővé téve az online és az optikai lemezes adatbázisokban való keresést. A használó a rendszer révén megrendelheti, megkaphatja és tárolhatja a szükséges dokumentumok faksimiléjét, s papírra is kinyomtathatja. A könyvtárak igénylik az ilyen többcélú elektronikus munkaállomásokat, hogy optimalizálják a mikroszámítógépekre fordított beruházásaikat [16].

Összefoglalva: a könyvtárak szabadon válogathatnak a számos – kereskedelmi és nem kereskedelmi jellegű – dokumentumellátó szolgáltatás között. Várható azonban, hogy a könyvtárközi kölcsönzésre nehezedő nyomás fokozódása, a kölcsönzési eljárások tényleges költségeinek tudatosulása és a profitorientált

orientált szektorok szolgáltatási készsége következtében a könyvtárak növekvő mértékben fognak élni a kereskedelmi dokumentumellátó szolgáltatásokkal.

Irodalom

- [1] CURRIE, J. – OLSEN, J. K.: Document delivery: a study of different sources. Council on Library Resources, 1985.
 - [2] WALDHART, Th. J.: The growth of interlibrary loan among ARL university libraries. = *Journal of Academic Librarianship*, 1984. 10. sz. p. 204–208.
 - [3] Document delivery in the United States. Washington, Council on Library Resources Inc., 1983.
 - [4] The OCLC System: a chronology of innovation. = *OCLC Newsletter*, 1986. 161. sz. p. 14; 1987. 166. sz. p. 2.
 - [5] ALVORD, K. T. (ed.): Document retrieval source and services. 3. k. San Francisco, The Information Store Inc., 1985.
 - [6] SALDINGER, J.: Full service document delivery: our likely future. = *Wilson Library Bulletin*, 1984. 58. sz. p. 639–642.
 - [7] WIGGINS, G. D.: Factors which influence the choice of document delivery mechanisms for serials by selected scientific and technical special librarians. *Ann Arbor, UMI*, 1985.
 - [8] HILL, L. L.: Issues in network participation for corporate librarians. = *Special Libraries*, 1985. 76. sz. p. 3.
 - [9] HURD, D. P. – MOLYNEUX, R. E.: An evaluation of delivery times and costs of a nonlibrary document delivery service. – *Energies for transition: proceedings of the 4th National Conference of the Association of College and Research Libraries*. Chicago, ALA, 1986. p. 182–185.
 - [10] King Research Inc.: Interlibrary loan compensation for the Commonwealth of Pennsylvania: final report 15 March 1985. Pennsylvania, State Library.
 - [11] HERSTAND, J. E.: Interlibrary loan cost study and comparison. = *RQ*, 1981. 20. sz. p. 249–256.
 - [12] KING, D. W. et al.: Scientific journals in the United States: their production, use, and economics. Hutchinson Ross Publishing Co., 1981.
 - [13] KING, D. W. – RODERER, N. K.: Economic considerations for interlibrary networks. Chicago, Proceedings of the 40th ASIS annual meeting, 1977. p. 14.
 - [14] De GENNARO, R.: Computer network systems: the impact of technology on co-operative interlending in the USA. = *Interlending Review*, 1981. 9. köt. 2. sz. p. 39–43.
 - [15] MARTIN, S. D.: Library networks, 1986–87: libraries in partnership. White Plains, NY, Knowledge Industry Publications, Inc., 1986. p. 121.
 - [16] ALTER, N. A.: IDM news update. *Ann Arbor, UMI*, 1986.
- /KENNEDY, S.: The role of commercial document delivery services in interlibrary loan. = *Interlending and Document Supply*, 15. köt. 3. sz. 1987. p. 67–73./

(Mátéfy Györfkné)